

"KİTABI-DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA "ALP" APELYATİVİ "ALPOUT" TOPONİMİNİN ETİMOLOJİ ƏSASI KİMİ

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "igid, cəsür" mənalarında alp/alb və alpan sözlərinə tez-tez rast gəlinir: "Alp ərə qorxu vermək eyb olur" (11, sah. 86), "Məndən sonra alb ozanlar söyləsünl!" (11, sah. 83), "Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm" (11, sah. 95), "Alpanlar başı Qazan oğlanı ilə sərxoş olub, yadırlar, – dedi" (11, sah. 69). Abidədə "alp olmaq" (igid, cəsür olmaq) və "alp başı" (igidlərin igidi, böyüyü) birləşmələri də qeydə alınır: "Yalnız yigit alp olmaz" (11, sah. 108), "Alplar başı Qazana zərb urdu, – dünya başına tar oldı" (11, sah. 99; 12, sah. 18) və s. Göründüyü kimi, "igid, cəsür" mənalarında "alp/alb" və "alpan" sözlərindən eposda kifayət qədər istifadə olunub.

Orxon-Yenisey abidələrində də "alp" sözü "igid, qəhrəman, cəsür" mənasında çoxlu sayda işlənib. Hətta Alp Urunu, Alp Şalçı şəxs adları və "alpağu" rütbə adları da vardır (14, sah. 346, 387-390). "Alpaut" və "alpağut" sözlərinə yaxın olmaq baxımından "alpağu" diqqəti cəlb edir. Kül Tigin abidəsinin şimal tərəfindeki yazının 7 bölümünün transkripsiyası belə verilir: "Oza kəlmis süsün Kül Tigin ağıntıp Tonra bir oğuş alpağu on ərik Tona tigin yoğinta ağırıp ölürtimiz" – "Öncə gəlmiş qoşununu (avanqardını) Kül Tigin qovub Tokarlardan bir qəbilə, alpağulardan on düyüşçünü Tona Tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdü" (14, sah. 75, 82).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, M.Abbasovaya görə, Alpout, Orxon yazılarında adı çəkilən türk tayfalarından biridir (1, sah. 25). Lakin biz həmin tarixi abidədə belə bir türk tayfasının adının keçməsi faktına təsadüf etmədik. Bununla belə, kitabda Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədovun *alpağu* rütbə adı əsasında formalaşan kənd adları haqqındakı fikri müəyyən paralellərin aparılmasına imkan verir.

Alpout // *Alpavut* // *Alpağut* türkdilli tayfasının adı türk mənbələrində VIII əsrdən etibarən çəkilir. Bu tayfa XI–XII əsrlərdə Səlcuq oğuzlarının, XIV–XV əsrlərdə qaraqoyunluların, sonra isə ağqoyunluların tərkibinə daxil olub. Səfəvilər dövründə isə onların Çuxursəd və Şirvanı yaşadıkları məlumdur (2, sah. 275).

Alpautların adı ilk dəfə rus mənbələrində Kulikovo döyüşü (1380) ilə əlaqədar çəkilmişdir. XV–XVI əsrlərdə Qərbi

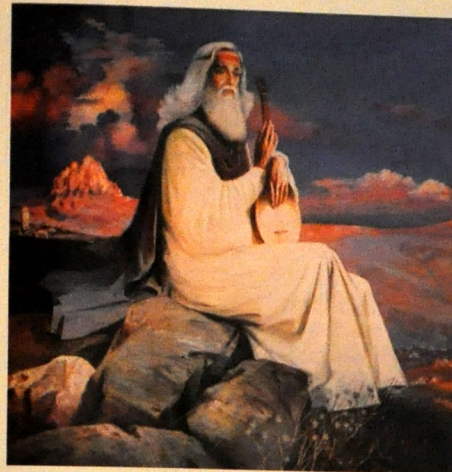
Azərbaycanda və Azərbaycanda yarımköçəri həyat keçirən *alpautlar* qızılbaş tayfalarından hesab olunur. Dövlətə o zamanlar hər cür qüvvə ilə (xüsusilə hərbi sahədə) xidmət göstərdikləri üyən Səfəvi şahları bu tayfalara Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı əyalətlərində qışlaq yerləri, torpaqlar vermişlər (8, sah. 31-32).

"Alpout" sözünün *al-pout* və ya *alp+out* şəklində təhlili mümkündür. Bununla belə, ikinci komponentin (*-out* və *-pout*) müasir Azərbaycan dilinin normaları üzrə daqiq leksik-qrammatik izahını vermək çətinidir. Təhlil ardıcılığını davam etdirsək, öncə "alp" sözünün mənasını axtarmalıyıq.

Mahmud Kaşğarının "Lügət"ində "alp" sözünün "igid, qəhrəman, bəhadır" mənası ilə yanaşı, "alpağut" sözü və onun mənası – "Alpağut" – takbaşına düşməyə saldıran ələkeçməz "igid" verilir (10, 27–28). M.Kaşğarının əsərinin birinci cildində də "alpağut" sözü haqqında məlumat vardır. Burada sözün "yenilməz güləşçi, bəhadır, pahləvan" mənası göstərilir və bu barədə dörd misralıq şeir parçası verilir:

**"Budhraç yəmə kudirdi,
Alpağutun ədhürdi".
Süsün yana kudirdi,
Kəlgəlimət irkaşür"**

(Yabaku boyunun bəyi Budhraç yəmə qudurdu, əsas alpağutlarını seçib ayırdı, ordusunu geri döndərdi, yürüş etmək, gəlmək üçün toplandı) (9, sah. 200).

Yusuf Balasaqunlunun "Kutadqu-Bilik" əsərində *alp* sözü 20 qoşa misrada, "qəhrəman, cəsür" mənalarında işlənmişdir. Bu mənbədə "qəhrəmanlıq" mənasında *alplik* sözü verilir. "Alp" sözü, bir qayda olaraq, "ər" sözü ilə yanaşı işlənir (16, sah. 1098).

Qeyd olunduğu kimi, Alpout və fonetik cildi ona yaxın olan, "alp" əsaslı digər toponimlərin təhlilinə ayrı-ayrı tədqiqat işlərində də rast gəlinir.

V.V.Radlov *Alpout* sözünü türk dillərində "zadaganlar", "mülkədarlar" kimi səcüyələndirir (21, sah. 430-431). M.Abbasovaya görə, "Alpout-Alpağut" sözlərinin etimologiyasından danışarkən H.Dörfer və Qertsenberq qeyd edirlər ki, bu qədim türk sözlərinə cam halı bildiren "-t" şəkilçisi əlavə edilib. Özbək dilində işlənən "qut" (qul), yakut dilində "kulut" (qulluquç) və bu kimi sözlər misal çəkilir. Müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər ki, qədim türk dillərində *alp* sözünün mənası "qəhrəman", Alpağut isə "qəhrəmanlar" deməkdir (20, sah. 46-49; 18, sah. 39).

A.Bakixanov Quba qəzasında yerləşən Alpan kəndinin adının "alban"dan qaldığını yazır, eyni zamanda "alan" sözünü də bu cərgəyə daxil edir. Müəllif hələ e.ə. 85-ci ildə alban atlılarının (sayı 40 min göstərilir) Pompeyin qoşunlarına qarşı çıxışlarını göstərmişdir (17, sah. 17-41).

Ə.Zahidov da "Alpout" sözünün etimologiyasını izah edərkən bu sözün "igid", "qəhrəman" mənasında işləndiyini və "alp" sözünün XV əsrdən "dəli" sözü ilə əvəzləndiyini bildirir (15, sah. 39).

"Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarında yuxarıda göstərilən "dəli" mənalı sözlə rastlaşırıq. Lakin əvvəlki qanunauyğunluq, ənənə qüvvədə qalır: yəni əgər "alp" sözündən Alp Tarxan, Alp Arslan kimi şəxs adları, həm də Alpout, Alpan toponimləri VII–XII əsrlərin Zaqafqaziya mənbələrində qeyd edilmişsə, zaman keçdikcə Azərbaycan dilindəki "dəli" sözü

də müsbət mənada şəxs adlarına qoşularaq yeni adlar yaratmışdır; məsələn: Dəli Domrul, Dəli Ozan, Dəli Həsən, Dəli Mehtar, Dəli Eyvaz, Dəllər, Bəşdəli toponimləri və s. (13, sah. 27-28). Əlbəttə, "alp" sözünün konkret bir əsrdən başlayaraq "dəli" sözü ilə əvəzlənməsi məsələsi bilavasitə tədqiqatımızdan kənarıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tarixən bu sözlər eyni anlamda paralel işlənmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da da buna rast gəlinir. Digər tərəfdən bir apelyativdən əmələ gələn toponimlərin müəyyən dövrdən başlayaraq həmin sözlə eyni mənada daşıyan başqa sözlə yaradılması haqqında az uyğun gəlir. "Koroğlu" dastanındakı bir çox adlarda – antroponimlərdə "alp" yox, "dəli" sözünün işlənməsi qəbul etmək olar. Lakin Dəllər, Bəşdəli kimi toponimlərin ən azı XVI əsrdən sonra yaranmasını iddia etmək, zənnimizcə, özünü doğrultmur.

Q.Qeybullayevin verdiyi etnonimlər siyahısında alpan (alban), alpaut, alpı etnonimləri vardır. O, alpı etnonimini *alp+ı* şəklində bölərək, onun avşar qəbiləsi olmasını, alpan (alban) – *alp+an*, alpaut – *alp+au+ut*, alpaut (albat) – *alp+au+it* etnonimlərinin isə alp türk qəbiləsi adı daşdığına qeyd edib. Müəllif ayırmadığı "t", "n" samitlərini cəmlik və ya mansubiyət bildirən şəkilçi, onlardan əvvəl işlənən samitləri isə bitişdirici ünsür hesab edir (19, sah. 53-54, 64, 67, 309). Bu halda *alpaut* sözündə iki bitişdirici sait "a", "u" saitinin olması və o-a əvəzlənməsinin izahına ehtiyac yaranır. İki saitə türk dilində ardıcıl gəlməsi da distributiv məhdudiyətə malikdir.

T.Əhmədov da *Alpout* toponiminin ikinci komponentinin cəmlik bildirən şəkilçi olması fikrini irəli sürüb. Bu zaman o, "Kitabi-Dədə Qorqud" a istinadla "-qut/-ut" variantlarının cəmlik bildirməsi fikrini söyləyir. Yəni toponimin *Alpoqut* // *Alpout* formasına gəlib çıxması nəzərə alınmalıdır (5, sah. 25). Lakin bu zaman da "o" saitinin artırılması müəyyən şübhə yaradır. Əgər bu, bitişdirici samitdirsə, onda niyə "a" deyil, "o" artırılır. Ahəngə görə "a" artımı daha düzgündür.

A.Bayramov eposda bir neçə dəfə alpan(lar) etnoniminin işlənməsini, dastanın bir neçə yerində "igid, qorxmaz, cəsür, bəhadır, pahləvan" və s. semantik mənalarnı bildirən "alp" leksik vahidinin həm də bədii təyin funksiyasında çıxış etməsini (Alp Aruz, Alp Rüstəm, Alp Əran və s.), Mahmud Kaşğarında "alp" leksik vahidinin həm şəxs adı, həm də ümumi leksik vahid kimi qeydə alınmasını göstərərək oğuzların şəcərəsində albanların iştirakı fikrini irəli sürüb. Müəllif yazır: "Bu tarixi birlik onu xatırladır ki, elə Albaniya toponimi də türkmənşəli xalq adını əks etdirir. Abaran, oğuzan, alban, kacaran, ahuran, alpaut, alpout, bayat, yomut, salar, basar, sancar, alpər, kəngər və s. etnonimlər türk dilinə xas olan morfoloji qəlibdə əmələ gəlib formalaşmışdır" (3, sah. 48-49).

N.Əsgərov alban/alpan etnotoponimindən bəhs edərkən *alb/alp* əsaslı toponimlərin areallarından, bu tipli toponimlər haqqında söylənmiş fikirlərdən danışır. Müəllifin tədqiqatlarında *alban/alpan/ağvan* paralelləri aşkar hiss olunur. Təhlil və araşdırmalarının ümumiləşdirən tədqiqatçı

yazır: "Areal tədqiqatdan aydın olur ki, *Alban//Alpan* etnonimləri, əsasən, türk ərazilərində yayılmışdır. Bəzi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, bu coğrafi adın mənşəyini başqa dillərdə axtarmaq səhvdir. Etnotoponimin semantikasına gəldikdə isə tədqiqatçılarımızın qeyd etdikləri kimi, *alban//alpan* onimi "uca", "hündür", "yüksək" mənalarını işləmiş, toponim kimi "hündür yer", "uca ərazi", etnonim kimi isə "ərənlər", "qəhrəmanlar", "igidlər" anlamında işləmişdir" (6, sah. 11-21).

N.Əsgərov beş il sonra qələmə aldığı başqa bir monoqrafiyasında *alban//alpan* toponiminin izahına daha çox yer ayırır da, əvvəlki qənaətində qalmışdır (7, sah. 32-48).

Ümumiyyətlə, tərkibində "alp" apelyativi işləmiş toponimlərə başqa tədqiqatçıların da əsərlərində rast gəlmək olur. Bütün bunlar barədə geniş məlumat verməyə lüzum görmürük. Bizim tədqiqatımız üçün daha vacib *Alpout* etnonimidir.

"Alp" apelyativi əsasında yaranmış oykonim və oronimlərin areallarına istər Azərbaycan ərazisində, istərsə də Azərbaycandan kənarında rast gəlmək mümkündür. Göyçay-

da Alpout qobusu, Göyçay-Qəbələ sərhədində Arvan dərəsi, Arvan dağı, Qubada Alpan kəndi, Alpan tapəsi, Ucarda Alpi//Alplı kəndləri, Şamaxıda Alpan dərəsi, Qazaxda Alpout düzü, Qaxda Alban qalası, Naçıxıvanda Alpan tapələri, Türkmənistanda Alpan kəndi, Gürcüstanda Alpani adlı 2 kənd, Alvan qalası, Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) Alpan dərəsi, Alpova kəndi, Kırmda 2 Alpan kəndi, Azərbaycan – Dağıstan sərhədində Alpanlar kənd xarabalığı, XIX əsrdə Lənkəran qəzasında mövcud olmuş Albani kəndi bu qəbildən toponimlərdir (6, sah. 29).

1914-cü ilə aid mənbədə Azərbaycanda Alpout adlı 11 kəndin mövcudluğu haqqda məlumat verilmişdir (2, sah. 275). Vaxtilə Göyçay qəzasında Alpi, Alpout-Mərdan, Alpout-Mehdibay adlarında kəndlər olub (4, sah. 16). Hazırda Azərbaycanın Laçın, Bərdə, Goranboy, Göyçay, Ucar, Qazax rayonlarında Alpout adlı 6 kənd var.

Deyənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, "alp" istiqamətində bu məsələyə yanaşdıqda toponimin "alban" ilə bağlılığına gəlib çıxmaq, tədqiqatçıların əksəriyyətinin qeyd etdiyi kimi, mümkündür. ♦

Ədəbiyyat:

1. M.Abbasova. Tovuz toponimləri haqqında/Azərbaycan onomastikası problemləri. II API. Bakı – 1988.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild. ASE, Bakı – 1976.
3. A.Bayramov. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Qafqaz. ADPU, Bakı – 2003.
4. Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. "Gənclik", Bakı – 1968.
5. T.Əhmədov. El-obamızın adları. "Gənclik", Bakı – 1984.
6. N.Əsgərov. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. "Elm", Bakı – 2005.
7. N.Əsgərov. Adın tarixi, tarixin adı. Paleotoponimlər. "Elm və təhsil", Bakı – 2010.
8. R.İsmayilov. Azərbaycan tarixi. "Azərnaşr", Bakı – 1993.
9. K.Mahmud. Divanı lüğət-it-türk. I cild. "Ozan", Bakı – 2006.
10. K.Mahmud. Divanı lüğət-it-türk. IV cild. "Elm", Bakı – 2006.
11. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları. "Yazıçı", Bakı – 1988.
12. "Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğəti. "Elm", Bakı – 1999.
13. Q.Məşədiyev. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili (Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi (SMOMPK) əsasında). Elm və təhsil. Bakı – 2010.
14. Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. "Yazıçı", Bakı – 1993.
15. Ə.Zahidov. Azərbaycanın bəzi toponimləri. Gəncə, Bakı – 1995.
16. Yusuf Has Nəci. Kutadgu bilig. Kabalsı Yayın Evi. İstanbul – 2006.
17. A.Бакиханов, К.Гюлистан-и. Ирам. "Элм", Баку – 1926.
18. Г.Ворошил, В.Асланов. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. "Элм", Баку – 1986.
19. Г.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев. "Элм", Баку – 1991.
20. Л.Герценберг. Об исследовании родства алтайских языков. Вопросы языкознания. Москва – 1974.
21. В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. т., IV, ч.1. СПб. Москва – 1911.

Резюме

По традиции, авторство дастанов *Kitabi-Dede Gorgud*, принадлежит самому Деду Горгуду. С точки зрения изучения истории Азербайджанского тюркского языка *Kitabi-Dede Gorgud* является богатейшим источником информации.

Ключевые слова: топонимы, племя, ойконим, ороним, апеллятив, площадная.

Summary

Alp archaic character from Dede Korkut epos was talked about in this article. Alp archaic character acts as etymological basis of Alpout in Azerbaijan toponymy. The lexical semantic explanation of Alpout toponymy was reflected in this article.

Keywords: place names, tribe, oykonim, oronim, apelyativ, areal.